

Historiograafia ja allikad

1. Historiograafia

Eesti Vabariigi aegu (1918–1940) oli selle aja hariduselu ja kooli käsitlemisel peamiselt publitsistlik iseloom. Perioodikas ilmus rohkesti artikleid parajasti päevakorras olevate kooli- ja haridusküsimuste kohta. Poliitiliste parteide ja sotsiaalsete kihtide esindajate poolt avaldati erinevaid seisukohti. Põhiliselt esines haridusküsimuste käsitlemisel kaks suunda: konservatiivne ehk alalhoidlik ja demokraatlik suund. Nende suundade taotlused ja hinnangud põrkasid nii mõnigi kord teravalt kokku, näiteks usuõpetuse õpetamise küsimuses. Eriti ulatuslik publitsistlik võitlus arenes 1934. aasta koolireformi ümber. Reformi kaitsvad konservatiivsed ringkonnad tõid esile selle positiivseid külgi, nagu õppeaja pikendamise tulemusena parem ettevalmistus ülikoolile jm. Demokraatlikud haridustegelased analüüsisid aga seda reformi peamiselt sotsiaalsest aspektist. Demokraatlike seisukohtade kaitsmisel oli suur osa Eesti Õpetajate Liidu pedagoogilisel ajakirjal "Kasvatus" (1919–1940) ja ajalehel "Õpetajate Leht" (1930–1940). Haridusministeeriumi väljaandena ilmus ajakiri "Eesti Kool" (1935–1940). "Kasvatus" ja "Eesti Kool" avaldasid ka õpetamise metoodikat käsitlevaid artikleid ning ülevaateid õppeprogrammide ja õppekirjanduse arengust.

Ajavahemikul 1932–1940 ilmus Eesti Kirjanduse Seltsi populaarteaduslikus sarjas "Elav teadus" iga-aastane väljaanne "Eesti Kroonika", mis sisaldas ülevaate ka vastava aasta hariduselust. 1932. aasta ülevaate esitas August Palm,¹ kes hindas ka eelnenud aastakümne arengut, rõhutades, et keskkooliharidusega isikute protsendilt on Eesti esimesi maid maailmas ning et keskkooliõpilaste arvu vähenemine alates 1927. aastast oli tingitud majandusolude kitsenemisest, lõpetajate teenistuse mitteleidmisest ja kutseõppeasutuste käsuks tehtud propagandast. Aastate 1933–1937 ülevaated koostas Aleksander Elango,² kes põhjalikult ja objektiivselt iseloomustas hariduselu kõiki külgi, tõi esile erinevate hariduspoliitiliste suundade seisukohti, mis sel ajal ilmnesid eriti 1934. aasta koolireformi küsimustes. Ta märkis, et iseseisvuse algusaastate vaimustuses võetud hariduspoliitiline suund osutus liiga moodsaks, endisest sedavõrd suuresti erinevaks, et paljud ei saanud sellega täiesti harjuda. 1934. aasta reform lähendas Eesti koolikorraldust veneaegsele, oli keskkooli õpetajaskonna rahulolematuse teatud abiventiiliks. Neis ülevaateis käsitleti ka õpetajate organisatsioone ja

¹ A. Palm, Vaimne kultuur 1932. 1. Kool. – Eesti Kroonika 1932. Tartu, 1933, lk. 82 – 88.

² A. Elango, Vaimne kultuur 1933.1. Kool. II, Vabaharidustöö. – Eesti Kroonika 1933. Tartu, 1934, lk. 57–77; A. Elango, Vaimne kultuur 1934. I. Kool. II. Vabaharidustöö. – Eesti Kroonika 1934. Tartu, 1935, lk. 47 – 66; A. Elango, Kool ja rahvaharidus 1935. – Eesti Kroonika 1935. Tartu, 1936, lk. 76–85; A. Elango, Kool ja rahvaharidus 1936. – Eesti Kroonika 1936. Tartu, 1937, lk. 69–83; A. Elango, Kool ja rahvaharidus 1937. – Eesti Kroonika 1937. Tartu, 1938, lk. 97–103.

õpetajate edasiharimist ning nn. vabaharidustööd, sealhulgas õpilasorganisatsioone.

1938. – 1939. aastate hariduselu ülevaated kirjutas Johannes Käis,³ kes nii mõnessegi koolielu külge suhtus üsna kriitiliselt, näiteks jätkuvasse tsentraliseerimise ja bürokratiseerimise tendentsi. Õpikute standardimise suhtus ta eitavalt. Ta asus seisukohale, et ainulubatud õpikute süsteem ei saa olla koolielu arengut soodustavaks teguriks. J. Käis juhtis tähelepanu ka sellele, et 6-klassilise algkooli lõpetanute protsent sisseastunute arvust oli liiga madal ja et Eesti langes koolikohustuse kestuse poolest Euroopa riikide hulgas viimasele kohale. Noorsoo organiseerimisest ja vabaharidustööst andis ülevaate Aleksander Leinjärv.⁴

Ajalooõpikutes piirduti Eesti koolikorralduse ja hariduselu edusammude lühikese ülevaatega. J. Adamson andis gümnaasiumi lõpuklassile määratud ajalooõpikus positiivse hinnangu 1934. aasta koolireformile.⁵

Avaldati ka artikleid hariduselu erinevate külgede kohta. P. Hinnov iseloomustas õppetööd keskkoolis kui intellektuaalse-teadusliku hariduse andmist.⁶ G. Rägo analüüsis keskkooli-ja gümnaasiumiõpetajate ettevalmistamist Tartu ülikoolis.⁷

Ilmus üksikute koolide ajalugu käsitlevaid teoseid. Võru Õpetajate Seminarile pühendatud raamatus ilmus J. Käisilt ülevaade seminari asutamisest 1921. aastal, tema õpetajatest, õpilastest ja õppetegevusest ning seminari sulgemise motiividest.⁸ Rudolf Taba analüüsis Võru Õpetajate Seminari pedagoogilist pärandust,⁹ Karl Laane andis ülevaate õpilaste isetegevusest.¹⁰ Avaldati ka eluloolised andmed kõigi õpetajate ja seminari lõpetanute kohta. Mälestusi ja artikleid sisaldav teos ilmus Jakob Westholmi kooli 30. aastapäevaks. Jaan Rummo analüüsis ja hindas positiivselt J. Westholmi pedagoogilisi põhimõtteid, noorte vaimuelu kujundamist humanitaarainete, eriti kirjanduse, kujutava kunsti ja muusika abil.¹¹ Ulatuslik ülevaade ilmus Gustav Neylt Westholmi gümnaasiumi arenemiskäigust, tema omanäolisusest, erinevuste väljakujunemisest puhtakujulise humanitaargümnaasiumina, õppe- ja kasvatustöö põhimõtteist, õppevahendeist, ekskursioonidest, õpilaste isetegevusest.¹²

³J. Käis, Koolielu 1938. aastal. – Eesti Kroonika 1938. Tartu, 1939, lk. 52–60; J. Käis, Koolielu 1939. aastal. – Eesti Kroonika 1939. Tartu, 1940, lk. 60–68.

⁴A. Leinjärv, Noorsoo organiseerimine ja vabaharidustöö. – Eesti Kroonika 1938. Tartu, 1939, lk. 60–62; A. Leinjärv, Vabaharidusala. – Eesti Kroonika 1939. Tartu, 1940, lk. 69–74.

⁵J. Adamson, Ajalugu gümnaasiumile II. Tartu – Tallinn, 1939. 306 lk.

⁶P. Hinnov, Meie keskkoolja hariduse eesmärgid. – Akadeemia, 1940, nr. 3, lk. 152–174.

⁷G. Rägo, Keskkooli-ja gümnaasiumiõpetajate ettevalmistamisest. – Varamu, 1939, nr. 6, lk. 638–643.

⁸J. Käis, Ülevaade Võru Õpetajate Seminari tegevusest 1921. – 1930.a. – Rmt: Võru Õpetajate Seminar. Tegevus ja uuenduspüüded. Tartu, 1936, lk. 5–96.

⁹R. Taba, Võru Õpetajate Seminari pedagoogiline pärandus. – Samas, lk. 97–131.

¹⁰K. Laane, Õpilaste omaharrastused Võru seminaris. – Samas, lk. 132–157.

¹¹J. Rummo, Piirdeid Jakob Westholmist kasvatajana. – Rmt.: Jakob Westholm ja tema kool 1907–1937. Tallinn, 1937, lk. 23–34.

¹²G. Ney, J. Westholmi gümnaasiumi arenemiskäik. – Samas, lk. 107–137.

Raamat sisaldas ka ülevaate J. Westholmi eluloost,¹³ õpetajate ja kooli lõpetajate nimekirjad ning rohkesti mälestusi.

Põhjalikke ülevaateid sisaldav raamat avaldati Rakvere Gümnaasiumist. J. Blaubergilt ilmus selles ülevaade Rakvere gümnaasiumide arengust, nende liitumisest, õppetööst ja õpilasingidest.¹⁴ Henno Jänes analüüsis õpilaste koosseisu, õppetööd ja õppeprogramme.¹⁵ Raamatuid ja mälestusalbumeid ilmus veel mitme teisegi kooli nagu Tartu Tütarlaste Gümnaasium,¹⁶ Läänemaa Ühisgümnaasium,¹⁷ Tõrva Gümnaasium¹⁸ ja teised kohta.¹⁹ Kõik nad sisaldasid andmeid koolide arenguloost, õppetöö, õpilaskonna jm. kohta.

Omariikluse-aegse hariduselu marksismi-leninismi positsioonidelt hindamine sai alguse juba 1920.–30. aastail Eestimaa Kommunistliku Partei illegaalsetes väljaannetes ("Kommunist", "Noor Proletaarlane" jt.), legaalses pahempoolses töölisajakirjanduses ("Kiir", "Edasi" jt.), samuti Leningradis ilmunud eestikeelses perioodikas ("Klassivõitlus", "Edasi" jt.). Sel ajal valitseva stalinistliku ideoloogia kohaselt pidid olema ühtemoodi reaktsioonilised kõik kodanlike riikide parteid ja liikumised, eriti ohtlikud ja kahjulikud aga sotsiaaldemokraadid ja pahempoolsed sotsialistid. Vastavalt sellisele dogmatismile suhtuti Eesti Vabariigi haridustegelastesse diferentseerimatult ja hindamata objektiivselt edusamme koolielus.

Seoses J. Käisi 60. sünnipäeva tähistamisega 1945. aasta detsembris tehti katse päästa tema pedagoogilist pärandit. Ajakiri "Nõukogude Kool" pühendas 1945. aasta detsembrinumbris üheksa artiklit juubilarile, milles mitmekülgselt valgustati tema senist viljakat tööd.²⁰ Need artiklid, samuti J. Käisi "Valitud tööde" väljaandmine 1946. aastal kutsusid esile vastulöögi stalinliku ideoloogia esindajatelt, kes teravalt kritiseerisid J. Käisi pedagoogilisi vaateid, tunnistasid need "kodanlike teooriate kahjulikuks retsidiiviks."²¹

1952. aastal anti välja "Eesti NSV ajalugu", milles vastavalt sel ajal käibel olevale "eesti rahvusliku kultuuri mandumise" teooriale hinnati ka hariduslikku olukorda Eesti Vabariigis

¹³ M. Laanerünk, Jakob Westholmi elukäigust. – Samas, lk. 11–22.

¹⁴ J. Blauberg, Ülevaade Rakvere gümnaasiumide arengust. – Rmt.: Rakvere Gümnaasium ja Keskkool 1912–1937. Tartu, 1937, lk. 20–34.

¹⁵ H. Jänes, Rakvere Ühisgümnaasium ja Keskkool (1931.–1937.a.) – Samas, lk. 36–89.

¹⁶ Tartu Tütarlastegümnaasium, II Gümnaasium, II Progümnaasium ja II Reaalkool 1934–1939. Tartu, 1939.

¹⁷ Läänemaa Ühisgümnaasium. Kooli 10-aasta juubeli mälestuseks. Haapsalu, 1928.

¹⁸ Tõrva Gümnaasium 1917–1937. Tõrva, 1938.

¹⁹ Tallinna Rahvaülikooli Seltsi Erakolledž. Reaalkool ja gümnaasium. Tallinn, 1940; Tallinna Linna II Tütarlaste Gümnaasium, Tallinna IV Gümnaasium ja VII reaalkool 1919–1939. Tallinn, 1939.

²⁰ J. Lohk, Johannes Käis 60-aastane. – Nõukogude Kool, 1945, nr. 12, lk. 566–573; A. Aret, Johannes Käis võitluses kodanluse tagurliku koolipoliitika vastu. – Samas, lk. 574–587; A. Elango, Johannes Käis didaktikuna. – Samas, lk. 587–598; E. Oissar, Joh. Käis Eesti kooliuuenduse juhina. – Samas, lk. 598–607; R. Reiman, Joh. Käis ja Võru Seminar. – Samas, lk. 607–616; E. Murdmaa, Joh. Käis Eesti Õpetajate Liidus. – Samas, lk. 616–622; A. Ivask, J. Käis ja pedagoogiline ühing "Võru seminar". – Samas, lk. 622–627; V. Ordlik, Joh. Käis tegeliku pedagoogina. – Samas, lk. 627–630.

²¹ A. Pint, On aeg vabaneda kodanliku aja kahjulikest pärimustest meie koolides. – Rahva Hää, 1946, 12. okt.; A. Pint, M. Laosson, Ka meie pedagoogiline pärand vajab kriitilist ümberhindamist. – Rahva Hää, 1946, 30. okt.

üsna viletsaks (autor Joosep Saat).²² Kas tahtlikult või tahtmatult esitati ekslikke andmeid. Näiteks väideti, et suurem osa noorsoost oli juba teisel või kolmandal õppeaastal sunnitud koolist lahkuma. 1957. aastal ilmunud teises trükkis oli autor esimese trüki ilmselged vead parandanud ja andnud koolist ning haridusolust mitmekülgsema ja ka põhjalikuma ülevaate.²³ 1950. aastate keskel alanud kultuurielu suhteline liberaliseerumine avas mõningaid perspektiive ka ajalooteadusele, kuid iseseisva Eesti Vabariigi käsitlemisel ei saanud objektiivseid seisukohti kuigivõrd realiseerida. Nii 1950. aastail kui ka järgnevail aastakümneil ilmunud rohkearvulisi artikleid iseloomustab eesti kodanluse hariduspoliitika hindamine läbinisti reaktioonilisena, s.t. diferentseerimatu suhtumine erinevate hariduspoliitiliste suundade seisukohtadesse ja EKP taotluste ületähtsustamine, lausa idealiseerimine. Rikkaliku faktilise andmestiku läbitöötamine uurijate poolt võimaldas käsitlusi siiski süvendada. Harald Saarniit andis ülevaate haridusoludest 1920.–1924. aastal nii alg-, kesk-, kutse- kui ka kõrgkooli osas.²⁴

Helga Kurni avaldas kaks pikemat artiklit. Lähtudes klassijõudude vahetõrgetest analüüsis ta EKP, kodanlike ja väikekodanlike parteide seisukohti ning võitlust usuõpetuse kooli viimise küsimuses²⁵ ning algkooliseaduse ümber toimunud võitlust Asutavas Kogus.²⁶

1959. aastal ilmunud pikemas artiklis²⁷ sõandas O. Elango J. Käisi, E. Murdmaa, F. V. Mikkelsaare jt. poolt esindatud hariduspoliitilist suunda nimetada "demokraatlikuks". Ta tõstis esmakordselt esile demokraatlike hariduspoliitiliste jõudude, eriti demokraatlikult meelestatud õpetajaskonna võitluse 1920. aastate algul rajatud koolisüsteemi kaitsmisel, analüüsis 1934. aasta koolireformi ettevalmistamist ja läbiviimist ning erinevate hariduspoliitiliste suundade võitlust selles küsimuses. Artiklis iseloomustati õpetajate seminare ning anti neile õppeasutustele, eriti J. Käisi juhtimisel töötanud Võru seminarile ja temast lähtuvale kooliuuendusliikumisele jälle positiivne hinnang. Käsitleti ka õpetajate seminaride sulgemist aastail 1930–1932 ja selle põhjusi.

Läänemaa Õpetajate Seminari õpilaste marksismiringi tegevust käsitles oma brošüüris A. Tolk.²⁸ Ühtlasi andis ta positiivse hinnangu J. Käisi pedagoogilisele loomingule ja Võru

²² Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani)/ Toim. G. Naan. Tallinn, 1952, lk. 367.

²³ Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Teine trükk. Toim. G. Naan. Tallinn, 1957. lk. 496–498.

²⁴ H. Saarniit, Haridusolud kodanlikus Eestis aastail 1920–1924. – Nõukogude Kool, 1955, nr. 6, lk. 353–358.

²⁵ H. Kurm, Kooli klerikaliseerimine kodanlikus Eestis. – Eesti Kommunist, 1958, nr. 6, lk. 40–49.

²⁶ H. Kurm, Võitlus avalikkude algkoolide seaduse ümber Asutavas Kogus. – Nõukogude Kool, 1961, nr. 3, lk. 221–224; nr. 4, lk. 303–306.

²⁷ Ö. Elango, Koolireformist kodanlikus Eestis. – Nõukogude Kool, 1959, nr. 9, lk. 653 – 662; nr. 10, lk. 728–74; nr. 11, lk. 809–815.

²⁸ A. Tolk, Marksistlike ideede levikust kodanliku Eesti koolinoorte hulgas. Läänemaa Õpetajate Seminariga seotud materjalide alusel. Tallinn, 1959.

seminarile, märkides selle seminari õpilaste kodanliku demokraatia mõistes suhteliselt progressiivset elukäsitlust ning teravat protestivaimu konservatiivsete hariduspoliitikute meelevalda vastu.

M. Esserilt ilmus 1962. aastal lühiülevaade,²⁹ milles hariduspoliitilisi küsimusi käsitleti seoses Eestimaa Kommunistliku Noorsooühingu ajalooga. Kõiki EKP-st paremal pool seisvaid hariduspoliitilisi suundi vaadeldi selles ühtse reaktsioonilise nähtusena.

1971. aastal ilmunud "Eesti NSV ajaloo" III köide sisaldab ka ülevaate 1920.–1930. aastate hariduse kohta (autor Õ. Elango).³⁰ Puudulikuks jäi selles õppetöö ja sel alal saavutatud edusammude käsitlemine.

Ülevaadet Eesti Vabariigi hariduselu kõigist külgedest seoses ühiskondlik-poliitiliste arenguetappidega taotles anda Õ. Elango 1972. aastal ilmunud monograafia.³¹ On esile toodud erinevate ühiskondlike jõudude seisukohad haridusküsimustes ning nende mõju Eesti koolisüsteemi kujunemisele kahe aastakümne jooksul. Suurt tähelepanu on monograafias pööratud õpetajaskonna demokraatlikult meeletatud jõudude seisukohtadele ja võitlusele kooliküsimustes. On antud ülevaade õpetajate ettevalmistamisest ja õpetajate organisatsioonide tegevusest õpetajate huvide kaitsmisel. On selgitatud võimaluste piires õpilaste sotsiaalset päritolu ja olukorda, hariduse saamise võimalusi koolisüsteemi erinevatel arenguetappidel. Õppetöö ja kasvatus osas on autor piirdunud vaid üldiste iseloomulike joonte esiletoomisega, õppeprogrammide ja õpikute põhjalikum analüüs puudub. On iseloomustatud ka noorsooorganisatsioonide tegevust ning nende mõju õpilaskonnas.

Algkooli õppeprogramme käsitles Õ. Elango põhjalikumalt 1988. aastal ilmunud artiklis³² ja algkooliõpikuid 1991. aastal ilmunud artiklis. Temalt ilmus artikkel ka keskkooliõpikute kohta.³³

Perspektiivikaks uurimissuunaks on üksikute koolide ajaloo uurimine. Eeskujuks on selles valdkonnas E. Laulu koostatud Tallinna 1. Keskkooli ajalugu,³⁴ millest ühe osa moodustab mainitud kooli ajalugu Eesti Vabariigi aastail. Autor V. Sirk toob esile selle kooli arengus Eesti koolielule iseloomulikke jooni, kuid selgitab ka tema omapära ja kohta tolleaegses hariduselus. Arhiivimaterjalide ja rohkete mälestuste põhjal iseloomustab autor kooli õppetööd õpilaskonda

²⁹ M. Esser, Eesti kodanluse reaktsiooniline hariduspoliitika ja tööraha võitlus demokraatliku kooli eest. Tallinn, 1962.

³⁰ Eesti NSV ajalugu. III kd. /Pea-ja tegevtoimetaja V. Maamägi. Tallinn, 1971, lk. 398–405.

³¹ Õ. Elango, Hariduspoliitika ja õpetajaskond kodanlikus Eestis 1919–1940. Tallinn, "Eesti Raamat" 1972. 263 lk., iil.

³² Õ. Elango, Õppetööst kodanliku Eesti algkoolis. – Nõukogude Kool, 1988, nr. 6, lk. 40–45.

³³ Õ. Elango, Algkooliõpikud iseseisvas Eestis (1919 - 1940). – Haridus, 1991, nr. 3, lk. 44–47, 49; Õ. Elango, Keskkooliõpikud omariikluse aastail. – Haridus, 1991, nr. 10, lk. 43–45.

³⁴ Tallinna 1. keskkool 1631–1981. NSV Liidu vanima keskkooli minevik ja tänapäev/ koost. E. Laul. Tallinn, "Valgus", 1981, 321 lk. ill.

ja õpetajaid, tuues neis esile positiivseid, demokraatlikke jooni. On antud ülevaade õpilaste sotsiaalsest koosseisust ja olukorrast, samuti õpilasingide tegevusest. Autor annab ülevaate ka koolis noil aastakümneil õppinud ja lõpetanud õpilastest, kes hiljem oma tegevusega on jätnud meie ühiskonna-, kultuuri-ja haridusellu püsivaid jälgi.

Eesti pedagoogilise mõtte ja haridusajaloo uurimiseks tegi palju TRÜ pedagoogika kateeder ja tema poolt 1962. aastal ellu kutsutud õpetajate uurimiskursused. Uurimiskursuste kolmanda koosseisu raamides avati A. Elango juhtimisel kooli ja pedagoogilise mõtte ajaloo sektsioon. Uurimiste tulemused kanti ette perioodiliselt toimunud konverentsidel ja vastavad ettekanded ilmusid TRÜ rotaprindi väljaannete seerias.

Üheks huviobjektiks oli kooliuuendusliikumine (reformipedagoogika) ja selle juhi J. Käisi pedagoogiline ideestik. H. Liimetsa ettekandes "J. Käisi pedagoogilise pärandi uurimisest ja hindamisest" 22. detsembril 1965 Tartu linna metoodilises kabinetis korraldatud nõupidamisel selgitati selles küsimuses minevikus tehtud vigu ning anti orientiirid pedagoogika-alase pärandi uurimiseks ja hindamiseks. 1969. aastal toimunud Eesti kooli ja pedagoogilise mõtte ajaloo konverentsil anti hinnang kooliuuendusliikumisele Eestis ja selles liikumises juhtivat osa etendanud pedagoogide J. Käisi,³⁵ Fr. V. Mikkelsaare,³⁶ E. Murdmaa,³⁷ G. Reiali³⁸ ja Reimani³⁹ pedagoogilisele tegevusele. Autorid lähtusid oma töös veendumusest, et käsitletav kooliuuendusliikumine kuulub kodanliku pedagoogika avalduste hulka, kuid esindab selle progressiivset suunda, millel sageli tuli kokku põrkuda reaktsiooniliste tagasikiskuvate tendentsidega. Selle liikumise püüdluste ja saavutuste rakendamise võimaluste vaagimist nõukogude koolis autorid endale ülesandeks ei seadnud.

A. Elango 1968. aastal ilmunud uurimuses Eesti kooli ja pedagoogilise mõtte ajaloost⁴⁰ anti lühiülevaade ka Eesti Vabariigi hariduspoliitika üldsuunast, algharidusest, keskharidusest, õpetajate ettevalmistamisest ja pedagoogilisest mõttest. 1970. aastal publitseeriti 1968. aastal toimunud esimese vabariikliku teadusliku konverentsi "Eesti kooli ja pedagoogilise mõtte

³⁵ K. Laane, V. Birk, Johannes Käisi elu ja pedagoogiline tegevus. – Nõukogude pedagoogika ja kool. V. Tartu, 1969, lk. 8–34; A. Nurk, Üldõpetus kodanliku Eesti koolides ja J. Käisi osa selle põhjendamisel. – Samas, lk. 35–44; A. Vallner, Kodulugu kodanliku Eesti koolides ja J. Käisi osa selle põhjendamisel. – Samas, lk. 45–55; A. Udras, Õppeainete kontsentratsiooni põhimõte J. Käisi pedagoogilises süsteemis. – Samas, lk. 56–66; R. Liiv, Tööjuhendite menetlus ja õppetöö individualiseerimine kodanlikus Eestis. – Samas, lk. 67–79; A. Ivask. Rühmatöö J. Käisi pedagoogilises süsteemis. – Samas, lk. 80–84; M.-J. Pedajas, J. Käisi õpilaste ühiskondliku elu organiseerimisest. – Samas, lk. 85–96; K. Praakli, Isiksuse kasvatamisest J. Käisi pedagoogikas. – Samas, lk. 97–105.

³⁶ K. Viilup, Friedrich Volrad Mikkelsaar ja tema osa kodanliku Eesti kooliuuendusliikumises. – Samas, lk. 106–116.

³⁷ V. Horm, Enn Murdmaa ja tema osa kodanliku Eesti kooliuuendusliikumises. – Samas, lk. 117–125.

³⁸ K. Vedler, G. Reiali osast kodanliku Eesti kooliuuendusliikumises. – Samas, lk. 126–135.

³⁹ K. Jõulu, Rudolf Reimani osast kodanliku Eesti kooliuuendusliikumises. – Samas, lk. 136–143.

⁴⁰ A. Elango, Eesti kooli ja pedagoogilise mõtte ajaloost. Tartu, 1968.

areng" ettekanded, millest Eesti Vabariigi aegse hariduselu probleeme käsitlesid Õ. Elango⁴¹ ja H. Palametsa⁴² tööd.

Õpetajate uurimiskursuste Eesti kooli ja pedagoogilise mõtte ajaloo sektsiooni tööd ajavahemikus 1969–1971 kanti ette 1972. aasta konverentsil ja publitseeriti samal aastal vastavas kogumikus. Käsitleti Eesti koolisüsteemi üksikute lülide, üksikute koolitüüpide või koolide kujunemist ja arengut ning analüüsiti koolielu üksikuid õppe- ja kasvatustöö tahkusi, samuti üksikute pedagoogide ja nende rühmituste tegevust ning püüdlusi. Kõige ulatuslikum ja kaalukam selles kogumikus on A. Nurga uurimus algkoolist Eestist.⁴³ Selles analüüsitakse koolivõrku ja koolikohustuse täitmist, samuti õppeplaanide ja õppekavasid ning õppe- ja kasvatustööd algkoolis. Esile tuuakse demokraatlikke ja konservatiivseid tendentse. A. Vallner andis hinnangu täienduskoolide asutamise püüetele,⁴⁴ A. Kulbok pühapäeva- ja õhtukoolidele.⁴⁵

Ka järgnevad õpetajate uurimistöö kursustele kogumikud (vastutav toimetaja A. Elango) valgustavad Eesti hariduselu ja pedagoogilise mõtte küsimusi. Mainimist väärivad V. Hormi uurimused Aleksei Jansoni elu ja pedagoogilise tegevuse kohta,⁴⁶ samuti V. Hormi uurimus Jüri Annussonisid ja tema osast ühtluskooli rajamisel ja uuendamisel.⁴⁷ Lisaks otsestele kooliuuenduslastele käsitleti nendele lähedal seisnud Voldemar Raami⁴⁸ ja Johann Estami⁴⁹ pedagoogilisi seisukohti, kusjuures neid omal ajal silmapaistnud koolimehi vaagiti esmakordselt.

Uuriti ka üksikute õppeainete õpetamise ajalugu, eriti muusikalist ja kehalist kasvatust.⁵⁰ L. Metsis on uurinud õppetöö organiseerimist kodanliku Eesti algkoolides kuni 6-klassilise koolikohustuse kehtestamiseni (1930. aastal).⁵¹

V. Hormil valmis ulatuslik uurimus õpetajate organisatsioonidest kuni 1940. aastani. Kahjuks

⁴¹ Õ. Elango, Eesti Õpetajate Liidu koolipoliitilised seisukohad 1919–1940.- Rmt.: Eesti kooli ja pedagoogilise mõtte ajaloo küsimusi. Tartu, 1970, lk. 93–104.

⁴² H. Palamets, Kooliuuenduslikust suunast ajaloo õpetamisel kodanliku Eesti koolis. – Samas, lk. 105–116.

⁴³ A. Nurk, Algkool kodanlikus Eestis. – Nõukogude pedagoogika ja kool. VI. Tartu, 1972, lk. 6–44.

⁴⁴ A. Vallner, Täienduskoolid kodanlikus Eestis. – Samas, lk. 45–60.

⁴⁵ A. Kulbok, Pühapäeva- ja õhtukoolid kodanlikus Eestis. – Samas, lk. 61–76.

⁴⁶ V. Horm, Aleksei Janson ja Tallinna Linna Pedagoogiline Muuseum. – Nõukogude pedagoogika ja kool. XII. Tallinn, 1975, lk. 47–58; V. Horm, Aleksei Janson – Tallinna Pedagoogilise Muuseumi rajaja. – Nõukogude pedagoogika ja kool. XV. Tallinn, 1977, lk. 11–87.

⁴⁷ V. Horm, Jüri Annusson ja tema osa kodanliku ühtluskooli rajamisel ja uuendamisel. – Nõukogude pedagoogika ja kool. XVII. Tallinn, 1978, lk. 60–78.

⁴⁸ M. Jõgi, Voldemar Raam. – Nõukogude pedagoogika ja kool. VI. Tartu, 1972, lk. 193–201.

⁴⁹ Õ. Kuk, Johann Estam. – Samas, lk. 202–209.

⁵⁰ Vt. lähemalt: A. Elango, Ülevaade probleemide rühmi "Eesti kooli ja pedagoogilise mõtte ajalugu" uurimistööst 1966–1981. – Nõukogude pedagoogika ja kool. XXX. Tallinn, 1982, lk. 116–177.

⁵¹ L. Metsis, Õppetöö organiseerimine kodanliku Eesti algkoolides kuni 6-klassilise koolikohustuse kehtestamiseni (1930). – Nõukogude pedagoogika ja kool. XXXII. Tallinn 1983, lk. 15–28.

on sellest väärtuslikust uurimusest publitseeritud ainult üks osa, mis käsitleb Õpetajate Koda.⁵²

Käsikiri EPAMis

Üheks uurimussuunaks on olnud noorsoo-organisatsioonide taotlused ja nende mõju noorsoole. A. Vallner uuris üsna põhjalikult Eesti Koolinoorsoo Keskliidu⁵³ tegevust ja eesmärgi, samuti tema tegevuse ideelise jätkaja – Kultuuritahtelise Noorpõlve Koondise⁵⁴ tegevust. Varem oli Kultuuritahtelise Noorpõlve Koondist iseloomustanud Õ. Elango seoses üliõpilasorganisatsioonide käsitlemisega.⁵⁵

Kooli kui institutsiooni ajaloo uurimisega on õpetajad-uurijad suhteliselt vähem tegelenud kui pedagoogilise mõttega. Viimasest ajast vääriks mainimist J. Püvi⁵⁶ uurimus keskhariduse arengust Paide linnas 1917–1940, milles on iseloomustatud sel ajavahemikul Paides töötanud keskkoolet, õpetajaid ja õpilasi.

Ain Nurk avaldas uurimuse Tartu koolidest läbi aegade. 1919.–1940. aastate osas on leidnud käsitlemist koolivõrk, koolide materiaalne baas ning õppe- ja kasvatustöö.⁵⁷

J. Käisi elust ja tegevusest anti põhjalik käsitus tema 100. sünniaastapäevale pühendatud kogumikus. Pedagoogikateaduse küsimuste käsitlemise kõrval pöörati seal tähelepanu J. Käist tegevuse tähendusele Eesti Vabariigi hariduselusel,⁵⁸ tema tegevusele Haridusministeeriumis ja Võru Õpetajate Seminari direktorina, samuti Eesti Õpetajate Liidu teadusliku sekretärina.⁵⁹ J. Käisist ja õpilasorganisatsioonidest Võru seminaris kirjutas Karl Laane.⁶⁰

Väliseestlaste väljaannetes on rõhutatud Eesti iseseisvuse tähtsust hariduselu arengule ja riigi soodustavat tegevust sel alal. Täiesti jääb aga valgustamata Eesti vabariigis arenenud hariduspoliitiline võitlus, seisukohtade pluralism. 1934. aasta koolireformi seletatakse asjaoluga, et iseseisvuse teisel aastakümnel esines juba haritud jõudude üliküllust ja see sundis tõsiselt asuma kogu haridusesaamise ümberkorraldamisele, üldise koolisunduse vähendamisele, võistluseksamite sisseseadmisele, keskkooli kursuse pikendamisele, pearõhu asetamisele kutsekoolidele ja õpilaste sinna suunamisele.⁶¹

⁵² V. Horm, Õpetajate Koda (1936–1940).– Nõukogude pedagoogika ja kool. VI. Tartu, 1972, lk. 147–165.

⁵³ A. Vallner, Eesti Koolinoorsoo Keskliit. – Nõukogude pedagoogika ja kool. XVII. Tallinn, 1978, lk. 79–103. Vt. ka Õ. Elango, Hariduspoliitika ja õpetajaskond kodanlikus Eestis. Tallinn, 1972. lk. 95–106.

⁵⁴ A. Vallner, Kultuuritahtelise Noorpõlve Koondis.– Nõukogude pedagoogika ja kool. XII. Tallinn, 1975, lk. 64–76.

⁵⁵ Õ. Elango, Üliõpilasorganisatsioonide maailmavaatelisi otsinguid ja püüdlusi kodanliku Eesti päevil. – Looming, 1970, nr. 9, lk. 1404–1420.

⁵⁶ J. Püvi, Keskhariduse areng Paide linnas 1917–1940. – Nõukogude pedagoogika ja kool. XXIV. Tallinn. 1981, lk. 60–75.

⁵⁷ A. Nurk, Tartu koolid läbi aegade. Tallinn, 1983, lk. 34–51.

⁵⁸ F. Eisen, Silmapaistev eesti pedagoog Johannes Käis. – Rmt.: Koolile pühendatud elu. Johannes Käis 1885–1950/ Koostanud Ferdinand Eisen. Tallinn, 1985, lk. 5–15.

⁵⁹ V. Horm, Koolile pühendatud elu. Johannes Käisi elukäik. – Samas, lk. 130–143.

⁶⁰ K. Laane, Johannes Käis ja õpilasomavalitsus Võru Õpetajate Seminaris. – Samas, lk. 78–91.

⁶¹ M. Ojamaa, A. ja T. Varmas, Eesti ajalugu. Stockholm, 1946, lk. 370–371.

Üheks ulatuslikumaks teoseks väliseestlaste haridusalases ajalookirjanduses on endise koolinõuniku ja algkoolide peainspektori Märt Raua mälestused.⁶² Olude tundmine ja sidemed Eesti Vabariigi hariduselu juhtivate jõududega on võimaldanud autoril maalida Eesti kooli ajaloost üsnagi värvika pildi. M. Raud kui konservatiivse, usulist kasvatust pooldava suuna esindaja, suhtub kriitiliselt pahempoolsetesse haridustegelastesse nagu J. Käis, J. Annusson jt. ja nende taotlustesse, ning hindab positiivselt parempoolseid haridustegelasi.

Rohkesti ilmus välismaal mälestusraamatuid üksikute koolide kohta, mis peale emotsionaalsete mälestuste sisaldasid ka uurimuslikku laadi asjalikke ülevaateid koolide arengust. Nii anti teoses "Mehed Vabaduse puisteelt" ülevaade Tallinna Reaalkooli arengukäigust,⁶³ N. Kanni elust ja tegevusest,⁶⁴ õpetajaist⁶⁵ ja õpilaste isetegevusest.⁶⁶ Mälestusteosed ilmusid ka E. Lenderi Tütarlaste Eragümnaasiumi⁶⁷ ja Tallinna Prantsuse Lütseumi kohta.⁶⁸

Tartu koolidest on kõige suurema tähelepanu osaliseks saanud H. Treffneri Gümnaasium. A. Niitme, kes õppis 1923.–28.a. selle gümnaasiumi klassikaharus, avaldas ulatusliku teose, milles andis ülevaate nii õppetööst kui ka õpilaste harrastustest.⁶⁹ Ilmus ka koguteos ka koguteos "Treffoonia 1883–1978", milles anti ülevaade kooli arengust,⁷⁰ õpilasingide tegevusest jm. Mälestusteos Tartu Tütarlaste Gümnaasiumi kohta sisaldas ülevaateid kooli arengust,⁷¹ õpilaste isetegevusest⁷² ja õpetajatest.⁷³ Samalaadne oli Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi Tütarlaste Gümnaasiumi mälestusteos.⁷⁴

Väikelinnade osas on aktiivsed olnud Pärnu ja Valga gümnaasiumide vilistlased. Pärnu Poeglaste Gümnaasiumi kohta ilmunud koguteoses antakse ülevaade kooli arengust,⁷⁵ Pärnu

⁶² M. Raud, Eesti kool aegade voolus I ja II. Stockholm, 1965.

⁶³ R. Martens, Eesti Hariduse Edendamise Seltsi Tallinna Reaalkool. – Rmt.: Mehed Vabaduse puisteelt/ Toimetanud Jüri Remmelgas. Uppsala, 1972, lk. 71–82; K. Koljo, Eesti iseseisvusaegse kooli kujunemine ja Tallinna Reaalkooli osa selles. – Samas, lk. 93–97.

⁶⁴ K. Koljo, Nikolai Kann (1873–1948). – Samas, lk. 64–70.

⁶⁵ H. Taremäe, Reaali õpetajad. – Samas, lk. 252–255; V. Liivik, Kes meid õpetasid ja kasvatasid. – Samas, lk. 256–260.

⁶⁶ A. Paomees, Reaalkoolis aa. 1916–1926. – Samas, lk. 102–117; A. Taru, P. Martens, Muusikamehi meie seas. – Samas, lk. 166–173, G. Pärnpuu, Reaalkool – spordikool. – Samas, lk. 174–177.

⁶⁷ E[lla] L[enderi] Gümnaasium]. Uppsala, 1979.

⁶⁸ Tallinna Prantsuse Lütseum. Mälestusalbum. Stockholm, 1986.

⁶⁹ A. Niitme, Noorus ja kooliaastad Treffoonias. California, 1983.

⁷⁰ J. Rebane, Mõned üldised märkmed. – Rmt.: Treffoonia 1883–1978. Hugo Treffneri Gümnaasiumi vilistlaskogu väljaanne/ Toimetanud Villi Kangro, Arno Raag, Ilmar Rebane. New-York, 1977, lk. 268–272.

⁷¹ S. Vanatalu-Martinson, Tartu Tütarlaste Gümnaasium 1919–1923.- Rmt.: Mälestusi Tartu Tütarlaste Gümnaasiumist. Stockholm, 1988, lk. 18–21; S. Vanatalu-Martinson, Tartu Tütarlaste Gümnaasiumi direktor J. Roosi juhtimisel 1923–1936. – Samas, lk. 22–23; S. Pruuden, Kaksikümmend aastat Tartu Tütarlaste Gümnaasiumiga. – Samas, lk. 27–43.

⁷² M. Ericsson-Valge, Tartu Tütarlaste Gümnaasiumi õpilaste isetegevusest. – Samas, lk. 45–52.

⁷³ J. Post-Kangilaski-Koppa, Mälestusi TTG-st. – Samas, lk. 149–182.

⁷⁴ Kool ja meie. Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi Tütarlaste Gümnaasium 1906–1944. Toronto, 1976.

⁷⁵ L. Koobas, Gümnaasium iseseisvuse aastail. – Rmt.: Pärnu Poeglaste Gümnaasium läbi aegade. Toronto, 1985,

Ühisgümnaasiumi õpilaste streigist 1922. aastal,⁷⁶ õpilaste isetegevusest,⁷⁷ õpetajaist jm.⁷⁸

Teoses "Koolilinn Valga" käsitletakse Valga Poeglaste Gümnaasiumi ja Valga Tütarlaste Gümnaasiumi⁷⁹ kujunemist, nende liitmist ühisgümnaasiumiks 1932. aastal ning ühisgümnaasiumi arengut,⁸⁰ samuti õpilaste isetegevust.⁸¹

Taasiseseisvunud Eestis on uurimuslikke haridusajaloolisi artikleid avaldatud peamiselt ajakirjas "Haridus", mis alustas ilmumist 1990. aastal. Nüüd osutati tähelepanu ka hariduselu juhtijaile ja suunajaile. H. Rannap iseloomustas ulatuslikus käsitluses kõiki Eesti haridusministreid ja nende taotlusi.⁸² Samuti näitas ta koolinõunike osa Eesti hariduselu suunajaina.⁸³

H. Kurni iseloomustas põhjalikult algkoolide materiaalsel olukorda esimeses Eesti Vabariigis.⁸⁴ A. Elango valgustas kooliuuendusliikumise sisulisi taotlusi.⁸⁵ Palju on mainitud ajakirjas ilmunud artikleid haridustegelaste ja üksikute koolide kohta seoses nende juubelitega, näiteks H. Rannapi artikkel N. Kannust,⁸⁶ või siis F. Kuppi artikkel Tallinna Reaalkooli juubelist.⁸⁷ On avaldatud artikleid õpetajate ettevalmistamisest⁸⁸ ja õppeainetest.⁸⁹ "Loomingu" veergudel avaldas E. Laul põhjalike kommentaaridega A. Veiderma mälestused tema tegevusest haridusministrina.⁹⁰

Kutsehariduse ajaloo terviklikule uurimisele ei osutatud Eesti Vabariigis enne 1940. aastat erilist tähelepanu. Aastad 1917–1920 olid veel lähiminevik, millest meeli köitsid küll sõjalis-poliitilised sündmused, hoopis vähem aga kultuuriloo aspektid. Trükkis avaldatu oli peamiselt informatiivse iseloomuga. Ilmus ülevaateid üksikute õppeasutuste asutamisest ja tegevusest eeskätt seoses nende juubelitega. Muidugi pöörati pikemaid ajavahemikke hõlmavates töodes kõnesolevatele aastatele suhteliselt vähe tähelepanu. Autorite tähelepanu on köitnud üleminek

lk. 102–109.

⁷⁶ K. Arro, Streik Ühisgümnaasiumis. – Samas, lk. 120–123.

⁷⁷ M. Üürrike, Öppurühing "Püüe". – Samas, lk. 149–151; F. Luksepp, Spordiringi tegevusest. – Samas, lk. 152–153; H. Hõövel, Muusikalisest tegevusest. – Samas, lk. 168–169.

⁷⁸ J. Kangur, Õpetajad õpilase pilgu all. – Rmt.: Pärnu Poeglaste Gümnaasium läbi aegade, lk. 127–137.

⁷⁹ B. Kangro, Mõningaid märkmeid VTG-st ja VPG-st. – Rmt.: Koolilinn Valga/ Toimetanud Bernard Kangro, Raimond Kolk, Asta Lepik, Liidia Tuulse. Lund, 1984, lk. 28–32.

⁸⁰ R. Kolk, Veidi ühiskoolist. – Samas, lk. 93–99.

⁸¹ B. Kangro, Õpilaste isetegevusest Valga koolides 20-ndail aastail. – Samas, lk. 67–77.

⁸² H. Rannap, Eesti Vabariigi (1918–1940) haridusministrid. – Haridus 1992, nr. 1, lk. 37–39; -Haridus, 1992, nr. 2, lk. 44–47.

⁸³ H. Rannap, Koolinõunikud Eesti hariduselus aastatel 1919–1940. – Haridus, 1995, nr. 4, lk. 63–64.

⁸⁴ H. Kurm, Algkooli materiaalbaas iseseisvas Eestis. – Haridus, 1991, nr. 10, lk. 40–42.

⁸⁵ A. Elango, Kooliuuendusliikumise sisulisi taotlusi sõjaeelses Eestis. – Haridus, 1997, nr. 2, lk. 60–62.

⁸⁶ H. Rannap, Ühest tugevast haridusministrist. 120 aastat Nikolai Kannu sünnist. – Haridus, 1993, nr. 4, lk. 56–57.

⁸⁷ F. Kupp, Tallinna Reaalkool 100. – Haridus, 1991, nr. 12, lk. 57.

⁸⁸ F. Eisen, Algkooliõpetajate ettevalmistamisest iseseisvuse aastail. – Haridus, 1990, nr. 6, lk. 40–44.

⁸⁹ O. Printits, Eesti koolimatemaatika rajajaid. – Haridus, 1993, nr. 1, lk. 53–57.

⁹⁰ A. Veiderma, Minu tegevus haridusministrina. – Looming, 1992, nr. 10, lk. 1391–1410.

eesti õppekeelele. Saksa okupatsioonivõimude korraldused ja surveabinõud, olukord Vabadussõja ajal. Vahelduvate võõrvõimude, samuti noore Eesti riigi hariduspoliitika sügavam analüüs ei olnud neid teostes eesmärgiks. Püsiväärtusega on aga andmed koolide tegevusest, fotomaterjal, õpilaste ja õpetajate mälestuste katkendid jm., mida säilinud ebatäielik arhiivmaterjal ei asenda.⁹¹ Ülevaade Tallinna Tehnikumi asutamisloost avaldati koos tehnikumi programmiga juba 1919. aastal.⁹²

1920.–1930. aastail avaldati töid ka kutsehariduse eri valdkondade ajaloost. Ilmus ülevaade eesti merekoolide kohta nende asutamisest 1935. aastani.⁹³ Selles on käsitletud Tallinna merekooli asutamist ja toodud andmeid Käsmu, Pärnu, vähem Kuressaare merekooli kohta. Põllumajandusharidust käsitlevates töödes ei ole siiski kuigi palju teavet koolide asutamisest Eesti Vabariigi esimestel aastatel.⁹⁴

Kutsehariduse arengu tulemused 1930. aastate lõpuks kajastuvad rikkalikult illustreeritud raamatus "Kutseharidus Eestis", mis ilmus 1938. aastal.⁹⁵ Tagasivaatena on siin põgusalt ja juhuslikult käsitletud kutsehariduse ajalugu tsaariajal, andmeid on ka aastaist 1917–1920, ajaloolisel uurimistööl põhineva tervikpildi loomist ei ole aga taotletudki.

Sõjajärgsetel kümnenditel ajaloolased eriuurimusi kõnesoleva ajajärgu kutseharidusest ei avaldanud, kutseharidusest ei ole antud ülevaadet ka 3-köitelise "Eesti NSV ajaloo" III köite vastavas peatükis.⁹⁶ Andmeid enamlaste võimuorganite katsetustest kutsekoolide, eeskätt kursuste korraldamise alal avaldati mõnes nõukogude võimu tegevust käsitlevas uurimuses.⁹⁷ Tähtsamaid Tallinna kutseõppeasutus! on lühidalt käsitletud koguteoses Tallinna ajaloost.⁹⁸ Lühülevaate kutsehariduse organiseerimisest, eeskätt tehnikahariduse osas, andis Õ. Elango 1972. aastal.⁹⁹

Olulist uut nii ajaloolise andmestiku kui probleemide tõstatamise ja üldistuste mõttes on andnud tehnika- ja transpordiõppeasutuste süvauurimine, mis algas 1970. aastate lõpul Tallinna Polütehnilise Instituudi teadlaste initsiatiivil. Mitmed tööd käsitlesid kõnesoleva ajajärgu põhiprobleemi: kesk- ja kõrgema astme tehnikaspetsialistide ettevalmistamise algust

⁹¹ G. Matto, Narva Kommertsikool 7 XI (25 X) 1907–7 XI 1927/ Narva Linna Kommertsgümnaasium. Narva, 1927.; Tallinna Linna Tütarlaste Kommertsgümnaasium 1911–1936. Tallinna Linna Tütarlaste kaubanduskool 1906–1936. Tallinn, 1936. 80 lk., ill.

⁹² Tallinna Tehnikumi programm. Tallinn, 1919.

⁹³ Ülevaade Eesti merekoolidest 1864–1935. Tallinn, 1938.

⁹⁴ J. Nõu, Põllumajanduslike kutsekoolide tüübid ja neis ette valmistatud kutselised tööjõud 1918–1939. Tartu, 1939; J. Ümarik, Põllumajanduslikust kutsekoolist ja selle lõpetajatest. Tartu, 1937.

⁹⁵ Kutseharidus Eestis. Tallinn, 1938.

⁹⁶ Eesti NSV ajalugu kolmes köites. III kd. 1917. aasta märtsist kuni 50-ndate aastate alguseni. Tallinn, 1971, lk. 179–187. (Autor Õ. Elango.)

⁹⁷ Ü. Taigro, 29. november 1918. 50 aastat Eesti Tööräha Kommuuni asutamisest. Tallinn., 1968.

⁹⁸ Tallinna ajalugu XIX sajandi 60-ndate aastate algusest 1965. aastani /Koost. R. Pullat. Tallinn, 1969, lk. 214. (Autor Õ. Elango.)

⁹⁹ Õ. Elango, Hariduspoliitika ja õpetajaskond kodanlikus Eestis 1919–1940. Tallinn, 1972, lk. 63–66.

Eestis.¹⁰⁰

1986. aastal ilmunud Tallinna Tehnikaülikooli ajalugu käsitlevas teoses on antud lühiülevaade tehnikahariduse algmete tekkimisest Eestis ja Tallinna Tehnikumi (1918–1936) asutamisest, õppejõududest, üliõpilastest ning õppetöö korraldusest. Tallinna Tehnikumi vaadeldakse õppeasutusena, mille ülemaste andis kõrgema tehnikahariduse. Sellest hoolimata peeti Tallinna Tehnikaülikooli (kandis 1941 ja 1944–1989 Tallinna Polütehnilise Instituudi nime) asutamisajaks 1936. aastat, mil asutati Tallinna Tehnikainstituut.¹⁰¹ Põhjalik monograafia ilmus kunstikooli "Pallas" kohta 1977. aastal.¹⁰²

Ajavahemikul 1917. aasta veebruarist kuni Vabadussõja lõpuni (õieti 1920. aasta kevadeni) kutseharidust kirjeldav ja kokku võttev monograafia ilmus 1989. aastal.¹⁰³ Selles on vaadeldud kutsehariduse probleemistikku hariduspoliitikas, tehnikaharidust (tootmisalast ja transpordialast), põllumajandus- ja kodumajanduskoole ning -kursusi, kaubandusalaseid õppeasutusi, tervishoiu-, kunsti-, muusika- jt. kutseõppeasutusi. Välja on jäetud pedagoogika- ja sõjandusõppeasutused. Üldistav ülevaade pedagoogilise mõtte arengust Eestis Vabariigi aja kohta puudub, kuigi seda on käsitlenud Ferdinand Eisen, Aleksander Elango, Helga Kurm jt. uurijad. Tehtu ei kujuta endast arengudünaamilist tervikut. Nõrgalt kajastatuks jäävad ideede allikad. Küllalt hulgaliselt leidub siiski 1920.–1930. aastate haridustegelaste ja pedagoogide kohta lühiuurimusi, mis pakuvad väärtuslikke faktilisi andmeid ja seda eelkõige isikuloo, kuid mõneti ka ideede võitluse aspektidest. Millisele pedagoogilisele teooriale või eeskujule keegi toetus ja kuivõrd keegi ise lisas uudset rahvuslike pedagoogiliste ideede arengusse, seda on valgustatud nõrgalt. Kõige ulatuslikumalt läbiuurituks tänu F. Eiseni uurimistööle osutub Johannes Käisi pedagoogiline tegevus ja ideed nii nende lähtekohtade kui ka kooli pedagoogika arengusse jäetud mõju poolest. See kehtib ka teise eesti rahvusliku pedagoogilise mõtte ja kooli arendaja professor P. Põllu kohta. Teda on uurinud kõige põhjalikumalt professor P. Põllu enda õpilane Aleksander Elango. Tunduvalt nõrgemalt uurituks on jäänud Carl Heinrich Niggoli, Mihkel Kaupmaa (Kampmanni), Enn Murdmaa (Ernst Martinsoni), Juhan Torgi, Märt Raua, Aleksander Kurvitsa, Jüri Parijõe, Gustav Reiali, August Kuksi ja mitme teise koolitegelase pedagoogiline pärand.

Teatud tugipunkte pedagoogilise mõtte arengus orienteerumiseks pakuvad Õie Elango jt. ajaloolised uurimused, mis on pühendatud koolipoliitikale, rahvusintelligentsi või teatud

¹⁰⁰ Vt. Näit.: V. Mägi, Soojustehnika ja -energeetika Tallinna Tehnikumi õppekavades. Kõrgema tehnilise hariduse ja tehnilise mõtte areng Eestis. – Tallinna Polütehnilise Instituudi Toimetised. Tallinn, 1983, nr. 565, lk. 99–107; A. Pärna, Merekooli loomisest Tallinnas. – Tehnilise mõtleja tehnikahariduse ajaloo probleeme Eestis. Vabariikliku konverentsi (20.–21. detsember 1984) materjalid. III. Tehnikaharidus. Tallinn, 1985, lk. 129–134.

¹⁰¹ Tallinna Polütehniline Instituut 1936–1986. Tallinn, 1986.

¹⁰² T. Nurk, Kõrgem kunstikool "Pallas" 1919–1940. Tallinn, 1977.

¹⁰³ V. Sirk, Kutseharidus Eestis 1917–1920/ Toim. E. Laul. Tallinn, 1989. 240 lk.

pedagoogiliste probleemide käsitlemisele. Ilmunud on oluline teatmeline teos "Eesti kooli biograafiline leksikon" (Eesti Entsüklopeediakirjastus, Tallinn, 1989), mille koostas pedagoogikadoktor Heino Rannap.

2. Allikad

Eesti Vabariigi hariduselu kõige olulisemad allikad asuvad Eesti Riigiarhiivis (ERA). Põhiline on sel alal Haridusministeeriumi fond (nr. 1108),¹⁰⁴ mis annab ülevaate haridusministeeriumi enda struktuurist, koosseisudest ja neis toimunud muudatustest. Haridusministeeriumi iga-aastased aruanded sisaldavad andmeid koolielu kõigi külgede kohta. Fondis leiduvad Eesti Vabariigi koolisüsteemi kujunemise materjalid (arvamused, projektid, seaduseelnõud jm.), samuti ülevaade koolivõrgu arengust (koolide nimekirjad erinevail aastail, andmed alg-, kesk-, kutse-, täiendus jt. koolide ning nende klasside avamise ja sulgemise kohta) koos õpilaskonna arvuliste andmetega.

Aastail 1918–1921 töötas Haridusministeeriumis lisaks kooliosakonnale eraldi kutsekoolide osakond ning rahvahariduse osakond vabaharidustöö jaoks. 1921. aastal ühendati need kolm osakonda üheks kooliosakonnaks. Haridusministeeriumi fond võimaldab saada ülevaate riigi ja omavalitsuste osast koolide ülalpidamisel ning õppemaksu osatähtsusest üksikutel perioodidel, koolimajade olukorrast ja nende ehitamisest, koolide varustamisest õppevahenditega, puudustkannatavate õpilaste riiklikust toetamisest jne. Kokkuvõttes annab see andmestik ülevaate hariduse saamise võimalustest erinevatel ajajärgudel. Fondis leiduvad materjalid võimaldavad uurijal saada pildi Eesti Vabariigi hariduspoliitikast ja seda mõjutanud teguritest. Haridusministeeriumi tegevust peegeldavate materjalide (protokollid, ettekanded, projektid, aastaaruanded, jm) kõrval sisaldab fond rohkesti kirjavahetust. Selle kaudu kajastub koolivalitsuste, õpetajate ja lastevanemate suhtumine valitsuse poliitikasse.

Rohkesti sisaldab Haridusministeeriumi fond teavet õpetajaskonna ettevalmistamise kohta kursustel ja vastavates õppeasutustes (õpetajate seminarid, pedagoogiumid. Tartu ülikool), samuti andmeid õpetajate arvu, nende materiaalse ja õigusliku olukorra ning meelsuse kohta. Kahjuks ei ole säilinud Eesti Õpetajate Liidu arhiivmaterjalid peale valitsusorganeile saadetud kirjade.

Haridusministeeriumi fondis leiduvad ka õppetöö sisu ja mahtu kajastavad materjalid (õppeplaani, õppeprogrammid ja nende seletuskirjad), koolinõunike aruanded koolide

¹⁰⁴ 1929. aastast oli ministeeriumi nimetus Haridus- ja Sotsiaalministeerium, 1936. aastast taas Haridusministeerium. ERA, f. 1108 - (Eesti Vabariigi Haridusministeerium), nim. 3, 4, 6, 7; 14720 säilikut aastaist 1918–1940.

revideerimise kohta ning andmed õppeedukusest. 1924. aastal asutatud kooliraamatute komisjoni materjalid sisaldavad rohkesti retsensioone õpikute kohta, nende soovitamise protokolle ning kirjavahetust koolivalitsuste ja õpetajate organisatsioonidega õpikute küsimuses.¹⁰⁵ Haridusministeeriumi fond sisaldab ka andmeid noorsooliikumise ja organisatsioonide kohta.

1936. aastal alustas Haridusministeeriumis tegevust noorsoo osakond, mille ülesanne oli noorsoo-organisatsioonide juhtimine ja suunamine. 1938. aastal nimetati osakond noorsoo ja vabahariduse osakonnaks. Selle ülesandeks oli kogu vabaharidustöö juhtimine.¹⁰⁶

Üksikud keskkoolid, gümnaasiumid ja reaalkoolid moodustavad kokku 40 fondi 4359 säilikuga, mis sisaldavad Haridusministeeriumi, koolinõunike ja omavalitsuste määrusi, korraldusi ning ringkirju, õppenõukogu ja lastevanemate nõukogu protokolle, eelarveid, rahalisi ja heategevusaruandeid, statistilisi materjale, kroonikaraamatuid, kirjavahetust, eksamiprotokolle, hinneteraamatuid ja -lehti, klassi- ja lõputunnistuste ära kirju, õpilaste nimekirju ning isikkoosseisu materjale.

Kutseharidust käsitlev arhiivaines on hajali mitme arhiivi paljudes fondides, sest kutsehariduskoolid allusid, nagu varemgi ka aastail 1917–1920 (osalt hiljemgi) mitmele ametkonnale. Arhiivimaterjal on kõikjal säilinud lünklikult, palju väärtuslikku on läinud kaduma juba aastail 1918–1920.

Riia õpperingkonna kuraatori, rahvakoolide direktorite ja inspektorite fondid sisaldavad 1917. aastast väga vähe andmeid kutsehariduse kohta, 1918. aasta jaanuaris aga lõpetati nende tsaariajast pärit hariduselu juhtorganite tegevus.

Eesti Riigiarhiivis säilitatakse Haridusministeeriumi fondis ministeeriumi aruandeid 1919. ja 1920. aasta kohta.¹⁰⁷ Ülevaadet kutseõppeasutustest ja nende õpilastest aruanded ei anna, sest neis kajastub vaid osa, ilmselt Haridusministeeriumis registreeritud koole.

Kohaliku võimu ja omavalitsusorganite fondid täiendavad oluliselt kesksete riigiasutuste fondidest olevat. Tallinnas töötanud kutsekoolide tegevus kajastub Tallinna Linnaarhiivis (TLA) säilitatavates linnavalitsuse fondides,¹⁰⁸ linnavalitsuse ja volikogu koosolekute protokollides, kirjavahetuses jm. Tallinna Linna Haridusosakonna fondis¹⁰⁹ on toimikud mõnede väikeste ja lühiajaliselt töötanud kutsekoolide tegevusest, mille kohta mujal andmeid on vähe. Eriti kaubandus- ja kommertsikoolide kohta annavad teavet Tartu, Narva ja Pärnu

¹⁰⁵ ERA, f. 1108, nim. 4.

¹⁰⁶ ERA, f. 1108, nim. 7.

¹⁰⁷ ERA, f. 1108, s. 42, 85.

¹⁰⁸ TLA, f. 195 (Tallinna Linnavalitsus 1878–1918); f. 82 (Tallinna Linnavalitsus 1918–1940); f. 196 (Tallinna Linnavalitsus 1918. aasta Saksa okupatsiooni kuudel).

¹⁰⁹ TLA, f. 52 (Tallinna Linna Haridusosakond 1918–1940; 1941–1944).

linnaavalitsuste fondid.¹¹⁰

Põllumajandushariduse kohta on materjali maakonnaavalitsuste fondides, mis asuvad Eesti Riigiarhiivis. Harjumaa Maavalitsuse fond aastaist 1918–1940 asub Tallinna Linnaarhiivis (f. 884). Võru Maavalitsuse fondis¹¹¹ on andmeid Võru põllutöö talvekooli kohta. Saaremaa Maavalitsuse fondis¹¹² säilib kirjavahetus põllumajanduskursuste ja põllutöö talvekooli asutamise kohta. Samalaadset materjali on ka Lääne Maavalitsuse¹¹³ ja Pärnu Maavalitsuse fondides.¹¹⁴ Põllutöökoolide ja kursuste kohta kogunes mujal puuduvat informatsiooni siiski ebatäielikult säilinud Põllutööministeeriumi Põllutöö Peavalitsusse.¹¹⁵

Eesti arhiivides asuvad õige mitme aastail 1917–1920 tegutsenud kutseõppeasutuse fondid. Ent sageli on just pikemat aega tegutsenud õppeasutuste küllaltki mahukates arhiivifondides kõnesolevate aastate kohta materjal väga napp ja ebainformatiivne ning seda tuleb püüda asendada omaavalitsus- ja riigiorganite arhiivifondidest hangituga. Olulisi andmeid leidub aga näiteks Tallinna Linna Kunsttööstuskooli kohta Riigi Kunsttööstuskooli fondis ERA-s.¹¹⁶

Kokkuvõttes on arhiivimaterjali kutsehariduse uurimiseks revolutsiooni ja Vabadussõja aastatel säilinud küllaltki palju, kuid lünklikult. Mõne õppeasutuse kohta aga puudub see peaaegu täiesti. Kuigivõrd aitab seda lünka täita perioodikas jt. trükiste kaudu säilinud teated. Allikapublikatsioonid pärineb juba aastaist 1917–1920. Need on õppeasutuste trükis avaldatud põhikirjad, "Riigi Teataja" aastakäigud, ajakirjanduses, ajakirjas "Talu" ilmunud põllutöökoolide, -kursuste ja põllumeeste keskseltside tegevuse aruanded ning muu. Iseseisvas Eestis Teise maailmasõja eel kõnesoleval teemal olulisemaid allikapublikatsioonid enam ei ilmunud. Nõukogude okupatsiooni ajal ilmunud allikapublikatsioonides keskenduti enamlaste võimuorganite tegevuse kajastamisele ja neis leidub andmeid ka kutseharidusalastest kavatsustest ja katsetustest.¹¹⁷ Arvestada tuleb 1920. aastail avaldatud statistikaväljaandeid. Nii on Põllutööministeerium avaldanud 1918. ja 1919. aasta kohta informatsiooni põllutöökoolide kohta, kuid see on siiski ebatäielik.¹¹⁸

Nagu kogu Eesti Vabariigi loomise ja Vabadussõja ajajärgu hariduselu, nii täiendab ka nende aastate kutsehariduse ajaloo uurimist oluliselt memuaarikirjandus. Arvesse tulevaid

¹¹⁰ EAA, f. 2623 (Tartu Linnavalitsus 1870–1918), ERA, f. 2966 (Tartu Linnavalitsus 1918–1940; 1941–1949); ERA, f. 2536 (Narva Linnavalitsus 1918–1944), ERA, f. 3799 (Pämu Linnavalitsus, 1918–1944.)

¹¹¹ ERA, f. 2633 (Võru Maavalitsus 1917–1944).

¹¹² ERA, f. 2013 (Saare Maavalitsus 1918–1940).

¹¹³ ERA, f. 1098 (Lääne maavalitsus 1918–1944).

¹¹⁴ ERA, f. 1097 (Pärnu Maavalitsus 1918–1944; 1945).

¹¹⁵ ERA, f. 1648 (Põllutööministeeriumi Põllutöö Peavalitsus 1919–1940).

¹¹⁶ ERA, f. 1812 (Riigi Kunsttööstuskool 1912–1940).

¹¹⁷ Vt. Näit. kogumikke: Kõidikul. Mälestusi Suurest Sotsialistlikust Oktoobrirevolutsioonist ja Kodusõjast. Tallinn, 1967.; Nõukogude võimu eest. Veebruari- ja Oktoobrirevolutsioonist Eestis aktiivselt osavõtnute mälestuste kogu. Tallinn, 1957.

¹¹⁸ Kogu statistilisi andmeid Eestist. Tallinn, 1921, lk. 118.

mälestusteoseid ilmus juba 1930. aastail.¹¹⁹ Hiljem jätkus see nii Lääneriikides kui kodumaal. Nõukogude režiimi tingimustes avaldati ohtrasti Eesti iseseisvuse vastu võidelnute mälestusi, kus leidub andmeid enamlaste poolt korraldatud kursuste kohta (kuivõrd need kutsehariduse alla võib arvata).¹²⁰ Samal ajal ilmus aga ka tunnustatud eesti kultuuritegelaste mälestusi, kus kõige muu hulgas kajastus õppetöö ka tollastes kutsekoolides. Nende autorid said objektiivselt kajastada iseenesestki mõista vaid kitsast valdkonda oma aja tegelikkusest.¹²¹

Haridusministeeriumi fond on oluline kutsehariduse uurimise seisukohalt ka 1920.–1930. aastaist. Aastatel 1921–1934 kuulusid haridusministeeriumile allunud kutseõppeasutused (tööstuslik-tehnilised õppeasutused, merekoolid, naiskutsekoolid, majandusõppeasutused) ministeeriumi koolivalitsuse (kooliosakonna) juhendamise ja kontrolli alla. Seepärast säilitatakse kutseharidust käsitlevaid dokumentaalseid materjale koos ajavahemiku haridusküsimusi käsitlevate materjalidega, kus need on kantud nimistusse nr. 1.¹²² Alates 1934. aastast s. o. iseseisva kutseoskuse osakonna tegutsemise ajal tekkinud kutse- ja keskeriharidust käsitlev dokumentatsioon on kantud nimistusse nr. 6.¹²³ Et kutseoskuse osakond tegeles kõigi kutsekoolide ja tehnikumidega, säilitatakse seal tööstuslik-tehniliste ja majanduslike õppeasutuste kõrval ka kodumajandusliku ja põllumajandusliku kutsehariduse kohta käivaid materjale alates 1935. aastast, põllumajandushariduse kohta 1936. aastast. Haridusministeeriumi fondi teiste nimistute kaudu kajastuvad kutsehariduse küsimused üksnes episoodiliselt. Arhiivmaterjalid 1920.–1930. aastaist on säilinud enamalt jaolt täielikult ja võimaldavad jälgida kõiki olulisemaid kutse- ja keskerihariduse arengu küsimusi.

Andmeid kodu- ja põllumajandusliku kutsehariduse kohta säilitatakse ülalnimetatud kõrval veel Põllutööministeeriumi fondis.¹²⁴ Seal leidub põllumajandusliku kutsehariduse korraldamise seaduse eelnõude projekte koos seletuskirjadega, põllutööministri määrusi, andmeid koolivõrgu kohta, koolide tegevuse ülevaateid, õppe- ja tunnikavasid, ettekandeid ja teateid kõdu- ning põllumajanduslike kutsekoolide kohta.

Põllutööministeeriumi põllumajanduse osakonna fondis on säilitamisel vabariigi valitsusele ja põllutööministrile tehtud ettekandeid kodu- ja põllumajandusliku kutsehariduse korraldamise ja olukorra kohta, koolide nimekirju, andmeid kodu- ja põllumajanduslike

¹¹⁹ M. Raamot, *Minu mälestused*. Tartu, 1937.

¹²⁰ Vt. Näit. Kogumikke: Koidikul. Mälestusi Suurest Sotsialistlikust Oktoobrirevolutsioonist ja Kodusõjast. Tallinn, 1967.; Nõukogude võimu eest. Veebruari- ja Oktoobrirevolutsioonist Eestis aktiivselt osavõtnute mälestuste kogu Tallinn, 1957.

¹²¹ G. Ernesaks, *Kutse*. Tallinn, 1980.; A. Topman, *Mälestused*. Tallinn, 1972.

¹²² ERA, f. 1108, nim. 1 (Haridusministeeriumi Koolivalitsus).

¹²³ ERA, f. 1108, nim. 6 (Kutseoskuse Osakond).

¹²⁴ ERA, f. 58 (Põllutööministeerium), 12290 säilikut aastaist 1919–1941.

kutseõppeasutuste õpilaste ja õppejõududega komplekteerimise kohta.¹²⁵ Säilitatakse ka tuimi- ja õppekavasid, kirjavahetust koolide, maakonnavalitsuste, põllumeeste seltside ja teistega õppetöö korraldamise, uute koolide avamise jmt. küsimuste kohta. Nendes Põllutööministeeriumi kahes fondis säilitatavad materjalid hõlmavad andmestikku kodumajanduslike koolide kohta 1919. aastast kuni 1. augustini 1936, s. o. kuni nende koolide üleandmiseni Haridusministeeriumi kutseoskuse osakonna alluvusse. Needki materjalid on hästi säilinud ja võimaldavad saada üksikasjalikku ülevaadet kodu- ja põllumajanduslikust kutseharidusest 1920.–1930. aastail Eesti Vabariigis.

Keskasutuste fondide kõrval säilitatakse ERA-s üksikute kutsekoolide fonde üle Eesti, näiteks Järeda Põllunduskeskkooli,¹²⁶ Helme Kodumajandus- ja Põllundustöökooli,¹²⁷ Narva Kaubanduskooli,¹²⁸ Rakvere Naiskutsekooli,¹²⁹ Paide Tööstuskeskkooli¹³⁰ ja mõnede teiste õppeasutuste kohta, kokku ligikaudu 30 arhiivifondi. Nende kutseõppeasutuste dokumentaalsed materjalid on aga säilinud ebaühtlaselt.

Õpetajate seminaride fondidest leiduvad ERA-s Läänemaa Õpetajate Seminari,¹³¹ Tallinna Õpetajate Seminari ja Tallinna Pedagoogiumi¹³² ning Võru Õpetajate Seminari fondid.¹³³ Õpetajate ühinguist on ERA-s Eesti Koolinõunikkude Ühingu¹³⁴ ja Eesti Võimlemise Õpetajate Seltsi fond.¹³⁵ Mõned õpetajate ühingud moodustavad koondfondi¹³⁶. Neis leidub põhikirju, protokolle, eelarveid, aruandeid, kirjavahetust, liikmete nimekirju jm. Eelnimetatud koondfondis säilitatakse ka Eesti Gümnaasiumi-ja Keskkoolijuhatajate Ühingu materjale.

Eesti Riigiarhiivis säilitatakse ka Õpetajate Koja fondi.¹³⁷ Selles leidub seaduste eelnõusid. Õpetajate Koja ringkirju, juhatuse ja seksioonide koosolekute protokolle, eelarveid, tegevusaruandeid, kirjavahetust jm.

Eesti Ajalooarhiivis säilitatakse 100 linnade ja maakondade koolide fondi, mis haaravad ka Eesti Vabariigi aega. Säilitamisel on aruandeid õppe- ja kasvatustööst koolides, õppeprogramme, andmeid õppeedukuse ja koolikohustuse täitmise kohta, lõputunnistuste dublikaate, õpilaste ja õpetajate nimekirju ning muud. Üks paremini säilinud fond on H. Treffneri Gümnaasiumi

¹²⁵ ERA, f. 1648 (Põllutööministeeriumi Põllumajanduse Osakond. (3158 säilikut aastaist 1919–1940.)

¹²⁶ ERA, f. 1846 (Järeda Kõrgem Põllunduskool), (240 säilikut aastaist 1918–1944.)

¹²⁷ ERA, f. 4233 (Helme Kõrgem Kodumajandus-ja Põllutöökool), (4 säilikut aastaist 1937–1944.)

¹²⁸ ERA, f. 4240 (Narva Kaubanduskool), (13 säilikut aastaist 1927–1944.)

¹²⁹ ERA, f. 4242 (Rakvere Naiskutsekool), (10 säilikut aastaist 1927–1942.)

¹³⁰ ERA, f. 4851 (Paide Tööstuskool), (174 säilikut aastaist 1925–1944.)

¹³¹ ERA, f. 1183 (Läänemaa Õpetajate Seminar), (278 säilikut aastaist 1920–1933.)

¹³² ERA, f. 1830 (Tallinna Õpetajate Seminar, Tallinna pedagoogium), 8371 säilikut aastaist 1919–1944.)

¹³³ ERA, f. 1092 (Võru Õpetajate Seminar), (153 säilikut aastaist 1921–1931.)

¹³⁴ ERA, f. 4166 (Eesti Koolide Inspektorite Ühing, Eesti Koolinõunike Ühing), (7 säilikut aastaist 1922–1939.)

¹³⁵ ERA, f. 1325 (Eesti Võimlemise Õpetajate Selts), (67 säilikut, aastaist 1922–1943.)

¹³⁶ ERA, f. 3242 (Õpetajate ühingud. Koondfond), (232 säilikut aastaist 1917–1940.)

¹³⁷ ERA, f. 1084 (Õpetajate Koda), (132 säilikut aastaist 1936–1940.)

fond.¹³⁸ See sisaldab kirjavahetust õppetöö ja eksamite kohta, gümnaasiumi lõputunnistuste dublikaate, õpilaste ja õpetajate nimekirju, õppemaksust vabastamise materjale jm. Sisurikkad on ka Tartu Õpetajate Seminari¹³⁹ ja Rakvere Õpetajate Seminari fondid.¹⁴⁰

Tallinna Linnaarhiivis säilitatakse Tallinna Linna haridusosakonna fondi¹⁴¹ mis kajastab võrdlemisi mitmekülgset Tallinna hariduselu. Fond sisaldab osakonna hariduspoliitilist tegevust ja taotlusi peegeldavat materjali, nagu andmeid koolide ja klasside avamise ning sulgemise, õpilaste arvu, õppemaksu jm. kohta, koolinõunike aruandeid, kirjavahetust jm. TLA-s säilitatakse ka 100 Tallinna ja Harjumaa algkooli fondi, mis sisaldavad õppenõukogu ja hoolekogu koosolekute protokolle, õpilaste nimekirju, hinnetelehti, lõputunnistuste teisendeid, arveraamatuid, kirjavahetust.

22 Tallinna keskkooli fondid Eesti Vabariigi perioodist nagu näiteks Tallinna I Gustav Adolfi Gümnaasiumi fond,¹⁴² Tallinna II Gümnaasiumi (Poeglaste Realgümnaasiumi) fond,¹⁴³ Tallinna III Gümnaasiumi (TL I Tütarlaste Gümnaasiumi) fond,¹⁴⁴ Tallinna IV Gümnaasiumi (TL U Tütarlaste Gümnaasiumi) fond,¹⁴⁵ jne. sisaldavad õppenõukogu, hoolekogu ja lastevanemate koosolekute protokolle, statistilisi aruandeid ja õpilaste nimekirju. Need võimaldavad välja selgitada muudatusi õpilaste arvus ja koosseisus, õpilaskonna rahvuslikku, sotsiaalset, vanuselist ja soolist jagunemist, lõpetajate ja väljalangenute arvu, õppemaksu suurust, õppemaksust vabastamist taotlenud ja tegelikult vabastatud õpilaste arvu. Õpilaste edasijõudmisest pakuvad andmeid hinnetelehed ja lõputunnistuste teisendid. Keskkoolide fondid sisaldavad andmeid ka koolide materiaalse olukorra, õpetajaskonna, õppeplaanide ja -programmide ning kasvatustöö kohta, samuti noorsoo-organisatsioonide ja õpilasringide tegevuse kohta.

TLA-s leidub ka 13 Tallinna ja Harjumaa kutsekooli fondi, mis sisaldavad statistilisi tegevusaruandeid, tunnikavasid, hinnetelehti, lõputunnistuste teisendeid õpilaste dokumente ja nimestikke, kirjavahetust. Olulisemad neist on Riigi Tööstuskeskkool (f. 266) ja Kehtna Kõrgem Kodumajanduskool (f. 797). Üldiselt on kutsekoolide materjalid säilinud lünklikult.

¹³⁸ EAA, f. 2022 (H. Treffneri Gümnaasium), (4124 säilikut aastaist 1884–1944)

¹³⁹ EAA, f. 201 (Tartu Õpetajate Seminar), (1463 säilikut aastaist 1919–1940; EAA, f. 2107 (Tartu Pedagoogium), (647 säilikut aastaist 1932–1937); EAA, f. 182 (Tartu Õpetajate Seminar), (60 säilikut aastaist 1937–1941.)

¹⁴⁰ EAA, f. 2108 (Rakvere Õpetajate Seminar), (728 säilikut aastaist 1913–1933.)

¹⁴¹ TLA, f. 52 (Tallinna Linna Haridusosakond), (4672 säilikut aastaist 1918–1940.)

¹⁴² TLA, f. 44 (Tallinna I Gustav Adolfi Gümnaasium), (231 säilikut aastaist 1917–1944.)

¹⁴³ TLA, f. 144 (Tallinna II Gümnaasium), (393 säilikut aastaist 1914–1944.)

¹⁴⁴ TLA, f. 302 (Tallinna III Gümnaasium), (159 säilikut aastaist 1916–1944.)

¹⁴⁵ TLA, f. 295 (Tallinna IV Gümnaasium), (409 säilikut aastaist 1919–1944.)

Tallinna Pedagoogilise Muuseumi fond¹⁴⁶ sisaldab muuseumi nõukogu koosolekute protokolle, eelarveid, aruandeid, kirjavahetust.

Publitseeritud allikate osas on olulised "Riigi Teatajas" 1918–1940 avaldatud haridusalased seadused ja määrused. Need on koondatud ka omaette väljaandesse.¹⁴⁷ Rohkesti haridusalaseid vaidlusi ja seisukohti sisaldavad Asutava Kogu protokollid (1919–1920), samuti I Riigikogu (1920–1923), II Riigikogu (1923–1926), III Riigikogu (1926–1929), IV Riigikogu (1929–1932 ja V Riigikogu (1932–1934) protokollid.

Süsteemaatilisi ülevaateid alg-, kesk- ja kutsehariduse kohta avaldas Riigi Statistika Keskbüroo kuukiri "Eesti Statistika" (1923–1940). Haridusstatistiliste andmete kogumise ja läbitöötamise kavad seadis kokku Riigi Statistika Keskbüroo üldise statistika osakonna juhataja H. Reiman. 1924. aastal ilmus Riigi Statistika Keskbüroo väljaandel ulatuslik koguteos,¹⁴⁸ mis andis ülevaate hariduslikust seisukorrast Eestis 1922. aasta rahvaloenduse andmeil, koolivõrgust alg-, kesk- ja kutsekooli osas, koolikohustuse täitmisest, õpilaste koosseisust, õpetajaist jne. Anti välja statistilisi kogumikke.¹⁴⁹ Faktilist andmestikku leidub samuti Riigikantselei väljaandes "Eesti Vabariigi valitsusasutuste tegevus."¹⁵⁰

Väärtuslikud on ENSV Haridusministeeriumi ja TRÜ pedagoogikakateedri 1949. aastal õpetajate pedagoogilise ettevalmistuse kohta korraldatud ankeedi materjalid (ligi 2000 vastust). Esitatud küsimused taotlesid peamiselt õpetajate pedagoogilise ettevalmistamise, kohaleidmise võimaluste ja töötingimuste selgitamist, samuti õpetajate suhete selgitamist rahva ja valitsusasutustega.

Eesti Pedagoogika Arhiivraamatukogus säilitatakse E. Murdmaa mahukat käsikirja "Mälestusi ja mõtteid", mis sisaldab andmeid Eesti Vabariigi hariduselu ja Eesti Õpetajate Liidu tegevuse kohta, samuti Valter Hormi ulatuslikku ülevaadet "Eesti õpetajate organisatsioonid (1870–1940)", E. Nurmiste, A. Selmeti, A. Kuksi jt. mälestusi ning käsikirjalist kogumikku Johannes Käisi kohta. Sinna on tallele andnud oma pedagoogilise pärandi ka Aleksander Elango.

Ülevaate koolivõrgust aastail 1919–1940 nii alg-, kesk- kui ka kutsekooli osas annab ERA vanemteaduri L. Uueti koostatud teatmik.¹⁵¹

Pedagoogikahariduse ajaloo seisukohalt on hinnatav nüüdse Tallinna Pedagoogikaülikooli varasema ajaloo (kuni a. 1952) kohta käiv hiljuti ilmunud bibliograafilis-teatmeline

¹⁴⁶ TLA, f. 1139 (Tallinna Linna Pedagoogiline Muuseum), 33 säilikut aastaist 1922–1944.)

¹⁴⁷ Eesti rahvahariduse ja kultuuriala korraldus/ Koost. A. Kurvits. Tallinn, 1938. 576 lk.

¹⁴⁸ Eesti Demograafia. Vihk I. Haridus Eestis. Tallinn, 1924. 291 lk.

¹⁴⁹ Eesti 1920–1930. Arvuline ülevaade. Tallinn, 1931. 405 lk.; Eesti arvudes 1920–1935. Tallinn, 1937. 348 lk.

¹⁵⁰ Valitsusasutuste tegevus 1918–1934. Tallinn, 1934. VIII. 328 lk. Riigikantselei väljaanne. Edaspidi ilmus see väljaanne iga aasta kohta eraldi. Vt ka Haridus- ja Sotsiaalministeeriumi tegevuse ülevaade 1918–1934. Tallinn, 1934.

¹⁵¹ Haridusasutused Eestis 1919–1940. Tallinn, 1989. 220 lk.

väljaanne.¹⁵²

Kõige olulisemad allikad on pedagoogide endi teoreetilised või praktilise sisuga teosed ja artiklid. Nende hulka kuuluvad ka trükis avaldamata või osalt ka avaldatud Tartu ülikoolis või mujal Eesti pedagoogide poolt kaitstud väitekirjad (J. Tork, E. Oissar, F. Olup, A. Aret, A. Elango jt.)

Olulisteks pedagoogilise mõtte ajaloo allikaiks on kõige muu hulgas samuti Haridusministeeriumi või haridusalaste organisatsioonide poolt organiseeritud katseuurimused õpilaste kooliedukuse või teiste arengunäitajate kohta (J. Tork, J. Lang, M. Raud jt.). Selliste uurimuste teoreetiline taust on kas tekstis sõnastatud või küllalt veenvalt tuletatav. Asendamatuks pedagoogilise ideestiku uurimise allikaiks on üldpoliitilises ja pedagoogilises ajakirjanduses ilmunud vaidlused ja mõttevahetused pedagoogiliste probleemide kohta, eriti ühenduses koolireformi ja kooliuuendusliikumisega kuid ka pedagoogide ettevalmistamist käsitlevates artiklites.

Teiste maade pedagoogilise mõtte seoseid ja mõjusid aitab määratleda pedagoogilise tõlkekirjanduse, samuti referatiivsete kirjandusülevaadete analüüs. Arvestatavate tulemusteni viib publikatsioonide viidete käsutamine allikana, et jõuda nende analüüsimise tulemusena uue teadmiseni pedagoogilise mõtte arengus ning selgusele selle mõjurites.

Mistahes teiste pedagoogilise mõtte ajaloo allikate hulka kuuluvad pedagoogide endi tööd, nagu J. Käisi "Teel töökoolile" I–VI (Võru, 1924 - 1919), "Isetegevus ja individuaalne tööviis" (1935, II tr. 1993), "Loenguid ja kokkuvõtteid" (I 1938, H 1939), P. Põllu "Usuline kriis, selle tunnuseid, põhjusi ja ületamise võimalusi" (1932, II tr. 1992), "Üldine kasvatusõpetus" (1932, II tr. 1993) jt., Märt Raua "Eesti perekond aegade voolus" (Stockholm, 1961) ja "Eesti kool aegade voolus" I–II (Stockholm, 1965), Aleksander Kurvitsa "Õpetaja kooliuuenduse kandjana" (Tartu, 1932), E. Murdmaa "Ühtluskool" (Tallinn, 1927), "Kooliuuenduse päevaküsimusi" (Tallinn, 1930) samuti pedagoogide mälestused nagu A. Elango "Peatükke pikalt eluteelt" (Pedagoogiline Aastaraamat. 1990, lk. 17–100), Juhan Torgi "Seisata rändur! Mälestusraamat. (Koostanud Viiu Klement ja Andres Tork. Kirjastus "Maarjamaa", Toronto 1993).

¹⁵² Tallinna Õpetajate Seminar. Tallinna Pedagoogium. Tallinna Õpetajate Instituut. Bibliograafia 1919–1952. Tallinn, TPÜ Kirjastus, 1999. 52 lk.